

جایگاه کتابخانه در تفکر مسلمانان سلف

تک مسعود عبادی

لیسانس کتابداری و

کتابدار کتابخانه دارالعلوم زاهدان

در فرهنگ اسلامی شکوه‌مندی‌هایی است که جهان بشری را به شگفتی و سپاس وامی‌دارد. کتابهایی که اندیشمندان مسلمان نگاشته‌اند، کتابخانه‌هایی که مسلمانان بویژه خلفای مسلمان بنیان نهاده‌اند، از جمله شکوه‌مندی‌هایی است که همگان را به تعظیم واداشته است.

آنچه در این مقال شایان گفتگو است، همین توجه ویژه‌ای است که مسلمانان به کتابخانه‌ها داشته‌اند، کتابخانه در واقع، قلب هر مؤسسه آموزشی، پژوهشی و تربیتی است. قوت و ضعف تعلیم و تربیت و تحقیق در هر جامعه‌ای وابسته به قوت و ضعف مراکز علمی آموزشی آن جامعه است و قوت و ضعف مراکز علمی آموزشی وابسته به قوت و ضعف قلب آن مراکز (یعنی کتابخانه‌ها) است، از تبع و استقراء در مدارک اسلامی چنین بر می‌آید که مسلمانان قدرت و قوت تحقیقات نجومی، فن‌آوری‌های پزشکی، پژوهش‌های علمی، تربیتی و دینی خود را در قرون طلایی تمدن اسلام مرهون شکوفایی و رونق مجموعه‌های بزرگ و میلیونی کتابخانه‌های خود هستند. مسلمانان بسیار سریع به جایگاه برتر کتابخانه‌ها بعنوان حافظان میراث علمی و فرهنگی بشر، و نقش آموزشی،

«ن والقلم وما یسطرون»؛ شأن و عظمت قلم و به تبع آن کتابت که خدای متعال بارها در قرآن کریم از آن نام می‌برد، خود گویای ارزشی است که کتاب و کتابت در نزد پروردگار جهان داراست. اسلام دین علم و دانش است و مسلمانان را به دانش‌اندوزی توصیه می‌کند، انسانهای دانا را با انسانهای نادان برابر نمی‌داند و درخواست پیامبر از خدا این است که علمش افزون شود. توصیه‌های ویژه رسول الله ﷺ و شیفتگی مسلمانان به یاد گرفتن و یاد دادن باعث پیدایش دستاوردهای بزرگ مادی و معنوی بوده است. با ظهور اسلام، کتابت وحی و پس از آن ضبط احکام و احادیث آغاز شد، و از قرن دوم هجری نگارش و ترجمه کتب در رشته‌های مختلف شروع شد. در پی تألیف و ترجمه کتب و به منظور حفظ و نگهداری میراث علمی و فرهنگی بشر اولین کتابخانه‌ها در ممالک اسلامی بوجود آمدند. تا جایی که در قرن چهارم و پنجم هجری کتابخانه‌های بزرگی در سراسر ممالک اسلامی وجود داشت. در واقع پیدایش کتابخانه از آغازین روزهای اسلام، دستاورد بزرگداشت علم و دانش می‌باشد.

سده‌های میانه، بنیادهای آموزشی و فرهنگی بودند که در کنار آموزش، کار کتابخانه‌ای نوین را هم بر دوش می‌کشیدند. نمونه‌های بسیاری از کتابخانه‌هایی که کار آموزش در آنها انجام می‌گرفت وجود دارد. «در کاخ علی بن یحیی منجم (۲۷۵ هـ) کتابخانه بزرگی بود به نام خزانه الحکمة که مردم از جاهای گوناگون برای مطالعه بدان روی می‌آوردند. حتی برای دانشجویانی که می‌خواستند در گوشه‌ای از کتابخانه زندگی کنند تسهیلات و هزینه‌هایی آماده شده بود و به آنان خوراک نیز داده می‌شد.

جعفر بن حمدان موصلی کتابخانه‌ای سرشار داشت که هر کس می‌توانست از آن بهره‌مند شود، حتی به دانشجویان تهیدست کمک‌های مالی می‌کرد، و خود در آنجا به تدریس می‌نشست.

ابوعلی سوار کتابخانه‌ای داشت که به دانشجویانش ماهانه مقرری رسمی می‌پرداخت. و دیگر از کتابخانه بزرگ و زیبای بصره می‌توان نام برد که دانشجویان برای بهره‌مند شدن از این کتابخانه شگفت‌انگیز به آنجا می‌آمدند و در درس استادی که همیشه علم کلام می‌آموخت شرکت می‌جستند و سرانجام در کتابخانه خزانه شاپور گفت و شنودها و مناظره‌هایی چهره می‌بست که ابوالعلاء مصری از سرشناس‌ترین چهره‌های آن بود.»^(۳)

فراوانی، شکوه و عظمت کتابخانه

شور و اشتیاق مسلمانان به علم و دانش و به تبع آن کتاب و کتابت و به پاس بزرگداشت منزلت کتاب، و جهت حفظ میراث علمی و فرهنگی بشر، آنان را بر آن داشت تا توجهی جدی و شایان به کتابخانه‌ها داشته باشند. از این رو کتابخانه‌های بسیار و معظمی بنیان

پژوهشی و تربیتی آن در جامعه و مراکز تعلیم و تربیت پی بردند و با همتی تام و عزمی راسخ برای تشکیل و سازماندهی کتابخانه‌ها آستین همت بالا زدند.

اولین کتابخانه در اسلام

می‌توان گفت اولین کتابخانه مسلمانان، در زمان حضرت معاویه رضی الله عنه و توسط خود ایشان بنیان نهاده شده است. یوسف العث در کتاب خود می‌نویسد: «نخستین بیت الحکمه (کتابخانه‌ای) که شناسایی آن برای ما ممکن هست متعلق به حضرت معاویه رضی الله عنه بوده است که پس از دست به دست شدن بین واران او به دست خالد بن یزید بن معاویه افتاد و خالد بن یزید اولین فرد در تاریخ اسلام است که کتابخانه‌ای عمومی تأسیس کرد.»^(۱)

«در واقع باید گفت که در زمان خلافت چهار خلیفه نخست، نمی‌توان از مجموعه کتابها به عنوان کتابخانه‌ها صحبتی به میان آورد. اما با ظهور سلسله اموی در دمشق و فتح ایران، بین النهرین و شمال آفریقا، دنیای فرهنگی اسلام وارد مرحله جدیدی شد؛ اولین قدم در این مهم (کتابخانه) از طرف مؤسس این سلسله یعنی معاویه بن ابی سفیان رضی الله عنه برداشته شد. مدارک تاریخی روشنی در دست است که جمع‌آوری کتاب چه به صورت شخصی و چه به صورت عمومی از زمان حکومت بنی‌امیه شروع شده است. به گونه‌ای که اولین مدارک موجود درباره موجودیت کتابخانه در دنیای اسلامی که مشابه کتابخانه‌های عمومی امروزی می‌باشد به زمان خالد بن یزید مربوط می‌باشد.»^(۲)

کتابخانه‌ها و نقش آموزشی آنها

کتابخانه‌ها همواره نقش بسزایی در امر آموزش داشته‌اند تا جایی که بیشتر کتابخانه‌های اسلامی، در

✓ مدارک
تاریخی روشنی
در دست است
که جمع‌آوری
کتاب چه به
صورت شخصی
و چه به صورت
عمومی از زمان
حکومت بنی‌امیه
شروع شده
است. به گونه‌ای
که اولین مدارک
موجود درباره
موجودیت
کتابخانه در
دنیای اسلامی که
مشابه
کتابخانه‌های
عمومی امروز
می‌باشد به زمان
خالد بن یزید
مربوط می‌باشد.

۱- عث، یوسف، کتابخانه‌های عمومی و نیمه عمومی عربی در قرون وسطی، ترجمه اسدالله علوی، ص: ۳۶
۲- مکی السباعی، محمد، نقش کتابخانه‌های مساجد در فرهنگ و تمدن اسلامی، ترجمه علی شکویی، ص: ۱۲
۳- شلیبی، احمد، تاریخ آموزش در اسلام، ترجمه محمدحسین ساکت، ص: ۱۳۳

نهاده شد.

دکتر شلبي در کتاب خود «تاریخ آموزش در اسلام» می نویسد: «کتابخانه‌ها آنچنان فراوان بودند که به سختی می توان مسجد و یا بنیاد علمی ای یافت که فاقد کتابخانه باشد. بدینسان گروه‌های مختلفی از طبقات اجتماعی گوناگون از این مجموعه‌ها بهره می گرفتند و نیز کمتر مدرسه‌ای در عراق، خراسان، سوریه و مصر پیدا می شد که کتابخانه‌ای نداشته باشد، در واقع به سختی می توان تک مدرسه‌ای بدون مجموعه کتابخانه یافت.»^(۱)

توجه جدی مسلمانان به کتابخانه‌ها باعث پیدایش ساختمانهایی سترگ و مستقل برای کتابخانه‌ها شد. «مسلمانان به ساختن ساختمانهایی به عنوان کتابخانه‌های همگانی اهمیتی سترگ می دادند. برخی از کتابخانه‌ها همانند کتابخانه شیراز، کردوبا (قرطبه)، قاهره و بغداد در ساختمانهایی جداگانه قرار داشتند با اتاقهایی بسیار برای کاربردهای گوناگون و تالارهایی که جهت نگهداری کتابها بود. اتاقهایی جهت مطالعه و تحقیق و اتاقهایی جهت نسخه برداری از دست نوشته‌ها و اتاقهایی برای برگزاری نشستها و انجمنهای ادبی، به گونه‌ای که تمام اتاقها از ابزار آسایش و راحتی جهت مطالعه پر بود.»^(۲)

آدامز متز در کتاب خود می نویسد: «خواجه نظام الملک در نظامیه بغداد کتابخانه عظیمی را برای دانشجویان و روشنفکران تأسیس کرد که بودجه آن به یک میلیون و ۵۴۰ هزار فرانک طلا می رسید. خلیفه المستنصر بالله عباسی کتابخانه بزرگی برای ملل و نحل مختلف شرق در بغداد بنیان نهاد که صدها کتابدار و صدها هزار جلد نسخه خطی در آن موجود بود. کتابخانه خلیفه العزیز فاطمی یک میلیون و ششصد هزار جلد کتاب داشت که در این کتابخانه و سایر گوناگون نجومی، نقشه کرات آسمانی، و یک نقشه بسیار بزرگ جهان نما روی پارچه ابریشمی

کبود کشیده شده بود.»^(۳) جهت آرایه تصویر مختصری از عظمت و شکوه کتابخانه‌های مسلمانان می توان نام و شمار کتابهای تعدادی از کتابخانه‌های بزرگ در تمدن اسلامی را به اختصار به شرح ذیل نام برد:^(۴)

بیت الحکمة بغداد	۴/۰۰۰/۰۰۰	جلد
کتابخانه شاپور بغداد	۱۰/۰۰۰	جلد
کتابخانه سلطنتی قاهره	۱/۰۰۰/۰۰۰	جلد
بیت الحکمة قرطبه	۴۰۰/۰۰۰	جلد
کتابخانه دارالحکمة قاهره	۱۰۰/۰۰۰	جلد
کتابخانه طرابلس شام	۳/۰۰۰/۰۰۰	جلد
کتابخانه مراغه	۴۰۰/۰۰۰	جلد

و همچنین جهت ارائه تصویری بهتر و روشنتر از جایگاه کتابخانه در تفکر مسلمانان سلف می توان حقیقت تاریخی ذیل را یادآور شد؛ در بررسی تاریخ کتابخانه‌های مسلمانان حقایق و شگفتی‌های بسیاری مشاهده می شود. از جمله: «هنگامی که نوح بن منصور سامانی به صاحب بن عباد وزارت را پیشنهاد کرد نپذیرفت، یکی از دلایلیش این بود که جابه جا کردن کتابخانه‌اش که نزدیک ۴۰۰ بار شتر بود دشوار می نمود. بدینسان او ماندن در کنار کتابهایش را بر وزارت ترجیح داد؛ وی اجازه استفاده آزادانه از کتابخانه‌اش را به همگان داده بود و حتی برای آنهایی که از کتابخانه بیشتر استفاده می کردند، جوایزی تعیین کرده بود. و هنگام وفات، کتابخانه بزرگ خود را که بالغ بر ۲۰۶ هزار جلد کتاب بود به شهر ری بخشید.»^(۵)

آنچه در این مختصر گفته شد قطراتی از اقیانوس

۱- همان، ص: ۱۵۲ ۲- همان ص: ۱۵۲

۳- متز، آدامز، زندگی مسلمانان در قرون وسطی، ترجمه علی مظاهری ص: ۲۳۹

۴- زیدان، جرجی، تاریخ تمدن اسلام، ترجمه علی جواهر کلام، ص: ۶۳۷

۵- مکی السباعی، محمد، نقش کتابخانه‌های مساجد در فرهنگ و تمدن اسلامی، ترجمه علی شکویی، ص: ۱۴۵

✓ کتابخانه‌ها

آنچنان فراوان

بودند که به

سختی می توان

مسجد و یا بنیاد

علمی ای یافت

که فاقد کتابخانه

باشد.

کشور روسیه

این کشور با داشتن ۳۶۰ هزار کتابخانه دارای مجموعه‌ای از بزرگترین کتابخانه‌های دنیا و بخصوص آسیاست. از مجموع ۳۶۰ هزار کتابخانه یاد شده، ۱۲۸ هزار آن بصورت کتابخانه عمومی در معرض استفاده عموم مردم است.

کتابخانه لنین، با مجموعه ۳۶ میلیونی خود در صدر کتابخانه‌های روسیه قرار دارد. مجموعه این کتابخانه به ۲۴۷ زبان می‌باشد که ۲۵ میلیون آن به زبان روسی و بقیه به زبانهای دیگر است. بطور مثال این کتابخانه در حدود ۲۰ هزار جلد کتاب درباره ادبیات ایران دارد. روزانه به طور تقریبی ۷۰۰۰ نفر مراجعه کننده روسی و غیر روسی دارد و سالانه بیش از ۱۲ میلیون جلد کتاب به امانت می‌دهد. علاوه بر کتابخانه لنین می‌توان از کتابخانه لنینگراد با مجموعه ۲۸ میلیونی آن نام برد. همچنین کتابخانه ملی علم و صنعت روسیه با مجموعه ۱۰ میلیونی و کتابخانه آخوندوف با مجموعه ۴/۵ میلیونی در حال سرویس دهی به دنیای اطلاعاتی و پژوهشی خود هستند.

از دیگر کشورها می‌توان کتابخانه ملی چین، فرانسه، آلمان، بریتانیا و آمریکا و سایر کشورها را نام برد که هر کدام از آنها دارای مجموعه‌های ۲۰ الی ۳۰ میلیونی هستند. علاوه بر این کتابخانه کنگره آمریکا دارای ۸۰ میلیون جلد مواد کتابی و غیر کتابی است که در حال حاضر پیشگام عرضه کتابداری نوین به جهان می‌باشد.

با این تفصیل به خوبی می‌توان پی برد که: اگر مسلمانان قدرت و قوت تحقیقات، پژوهشها و فن‌آوریهای خود را در گذشته مرهون کتابخانه‌های بزرگ خود بوده‌اند، امروزه غربیها نیز قدرت و قوت تحقیقات علمی و نوآوریهای صنعتی خود را مرهون کتابخانه‌های عظیم و باشکوه خود هستند.

شکوه‌مندیهای اسلام است. این شکوه و عظمت و این توجه قابل تحسین مسلمین به کتابخانه‌ها زمانی ما را بیشتر شگفت زده می‌نماید که بدانیم تمام این دستاوردها و سایر دستاوردهای علمی، هنری، فرهنگی و تربیتی مسلمانان درست در زمانی صورت می‌گیرد که طلعه‌داران علم و تکنولوژی عصر حاضر در آن دوران در خواب قرون وسطایی خود بسر می‌بردند، بگونه‌ای که نه تنها با مجموعه‌های میلیونی کتابخانه‌ها کاملاً بیگانه بودند بلکه حتی بسیاری از کتابهای علمی در گوشه‌های کلیسا به زنجیرها کشیده شده بود و اجازه استفاده عمومی آنها نبود. اما سوگمندانه حوادث بسیاری باعث سقوط تمدن و فرهنگ اسلامی شد و با افول تمدن و فرهنگ در سرزمینهای اسلامی کتابخانه‌ها نیز در غروب غمناکی فرو رفتند. حملات وحشیانه مغول و تاتار، یورش غربیان به کتابخانه‌ها، بی‌همتای و بی‌علاقگی حکام داخلی و به تبع آن مردم پس از حملات وحشیانه مغولها و تاتارها سبب شد تا بسیاری از کتابخانه‌ها به اصطبل تبدیل شوند، بسیاری توسط سربازان به غارت بروند و بسیاری توسط دلانان طمعکار کتاب خریداری شوند و این سقوطی بود که خیزشی بدنبال نداشت.

در بررسی تطبیقی اوضاع کنونی کتابخانه‌های اسلامی و غربی به وضوح می‌توان به عدم خیزش کتابخانه‌های اسلامی و رشد همه جانبه کتابخانه‌های غیر اسلامی پی برد.

نگاهی کوتاه به وضعیت کتابخانه‌های غیر اسلامی به عنوان نمونه، فقط به بررسی وضعیت کتابخانه‌های یک کشور اکتفاء می‌نمائیم (آنهم به صورت آماری و مختصر).

✓ حملات وحشیانه مغول و تاتار، یورش غربیان به کتابخانه‌ها، بی‌همتای و بی‌علاقگی حکام داخلی و به تبع آن مردم پس از حملات وحشیانه مغولها و تاتارها سبب شد تا بسیاری از کتابخانه‌ها به اصطبل تبدیل شوند، بسیاری توسط سربازان به غارت بروند و بسیاری توسط دلانان طمعکار کتاب خریداری شوند و این سقوطی بود که خیزشی بدنبال نداشت.

کتابخانه‌ها در عصر الکترونیک

توجه شایان توجه است وضعیت کتابخانه‌ها در عصر الکترونیک می‌باشد. «موج انقلاب اطلاعاتی که در چند دهه دیگر به کمال خواهد رسید به زودی تحولی شگرف در تمام شئون زندگی ایجاد می‌کند و این مری است اجتناب‌ناپذیر. آنچه مهم است انطباق با چنین شرایط ویژه پیشرفت تکنولوژی و اطلاعاتی است. کتابخانه‌ها در عصر الکترونیک مفهوم امروزی خود را از دست خواهند داد، نظام ارتباطی بی‌کاغذ بر دنیا حاکم خواهد شد، و سلطه کامپیوتر و ارتباطات از راه دور همه جا را تحت پوشش خود قرار خواهد داد.»^(۱) «استفاده از نوارهای مغناطیسی برای ثبت و ضبط اطلاعات منجر به کنار گذاشتن کاغذ خواهد شد. کتاب الکترونیک، کتاب مرجع الکترونیک، کتابخانه الکترونیک قابل حمل، جای مشابه‌های خود را در وضع فعلی خواهد گرفت.»^(۲)

کتابخانه‌ها به عنوان ابزاری در خدمت علم و تکنولوژی و معارف بشری همواره باید خود را پایه پای چنین پیشرفتهائی بکشاند و الا محکوم به زوال و فنا هستند و یا به صورت گنجینه‌های مرده و راکد باقی خواهند ماند. «در برابر تحول سریع تکنولوژی اطلاعات، بعید به نظر می‌رسد که کتابخانه به عنوان نهادی بتواند پایداری کند، کتابخانه‌هایی می‌توانند به بقای خود ادامه دهند که خواستار تلاش و پویایی باشند و بخواهند با واقعیات خود را تطبیق دهند.»^(۳) در این شرایط حساس و در عالم وابستگی تکنولوژی و صنعتی و به ویژه اطلاعاتی، شایسته است بار دیگر با همتی تام و با عزمی راسخ به سازماندهی کتابخانه‌های مساجد، مدارس و دانشگاه‌های اسلامی بپردازیم، شاید در سایه همت و تلاش و با توکل به قدرت خداوند بتوانیم شمه‌ای از دستاوردهای گذشته خود را کسب نماییم و بار دیگر شکوه مندیهایی بیافرینیم که مسلمانان سلف آفریدند، از این رو پیشنهاد می‌شود:

۱- در جهت رشد و شکوفایی مجموعه کتابخانه خود کوشا باشیم، به گونه‌ای که مجموعه شایسته و قابل توجهی برای مساجد، مدارس و دانشگاه‌های خود فراهم آوریم.

۲- مجموعه‌ها را بر اساس یکی از طبقه بندیهای رایج در دنیا سازماندهی نمائیم. بخصوص کتابخانه‌های مساجد و مدارس، که بدون سازماندهی و به شیوه‌ای ابتدایی و در واقع بدون هیچ گونه شیوه‌ای اداره می‌شوند.

۳- در جهت کامپیوتریزه کردن مجموعه خود و همگام شدن با امکانات اطلاع‌رسانی روزگامهای اساسی و حساب شده‌ای برداریم. امید که کتابخانه‌ها بتوانند جایگاه خود را در جوامع اسلامی ما بیابند.

✓ کتابخانه‌ها
به عنوان ابزاری
در خدمت علم و
تکنولوژی و
معارف بشری
همواره باید خود
را پایه پای چنین
پیشرفتهائی
بکشاند و الا
محکوم به زوال
و فنا هستند و یا
به صورت
گنجینه‌های مرده
و راکد باقی
خواهند ماند.

۱- لنگستر، ف، ویلفرد، کتابخانه‌ها و کتابداران در عصر الکترونیک،

ترجمه اسد الله آزاد، ص: ۴۴

۲- همان، ص: ۲۰۰

۳- همان، ص: ۹۰